

Progetu finantziau cun su dinai de sa Regione Autònoma de Sardigna cunformas a sa L. 482/99 e a sa L.R. 22/2018

Serramanna (de unu traballu de Pàulu Casti)

Dònna bidda tenit una stòria sua, costumàntzias e traditzionis pròpias, lingua e costùminis chi arribant de tempus antigus e Serramanna pruru arraspetat custas règulas. Sa presèntzia de àcua meda e de terrenus fèrtilis, fintzas de cassa meda, ant de sèmpiri rapresentau po sa bidda unu fatori de importu po is populatzionis chi ddoi fiant stètias in passau; innantis cumenti piticas agregatzionis (de custas teneus ancora arrastus me in is nòminis de is zonas lacanàrgias de sa bidda) chi si fiant postas in paris a pustis e in custa manera ant donau vida a un'ùnicu tzentru abitau donendu orìgini difatis a Serramanna. Is agatamentus archeològicus meda donant testimònia chi sa presèntzia de s'òmini me in is territòrius de Serramanna est antiga meda e est de datai in manera pagu pretzisa prus o mancu in su 3400 i.C., in prenu Neoliticu reghenti.

Serramanna, bidda agrìcula-industriali in provìntzia de su Campidanu de Mesu, est unu comunu de sa Sardigna de 9333 abitantis postu a su tzentru de sa pranura saliosa de su Campidanu e a tesu de su cabu de logu de sa regioni (Casteddu) prus o mancu a 32 km. Sa posizioni geogràfica sua e is bias chi dda collegant a is bias prus de importu de su tràficu de s'ìsula (S.S.130, S.S.131 e S.S.196) e fintzas sa presèntzia de sa bia ferruviària Casteddu – Portu Turre, ant fatu a manera chi Serramanna apat rapresentau e totora rapresentit mancai in manera prus pitica, unu tzentru de importu po s'economia campidanesa.

Su stemma

Su disìgiu de donai a su Comunu de Serramanna unu stemma, chi rapresentessit cun una cona sa stòria sua e s'ambienti geogràficu e architètònicu, arribat de is primus annus 60, ma po totu una filera de tzircustàntzias sceti in su 1997 s'Amministratzioni intzandus in càrriga, bincendi unas cantas resìdias duritas, at bortau in realidadi custu disìgiu. Su

stemma, frutu de su traballu de su stòricu Stefano Pira e de s'artista Flaviano Ortu, presentat custos elementus:

- Su campanili de sa crèsia parrochiali de Santu Lenardu, grandu prodotu de s'architettura gòtica de s'acabu de su cincuxentus testimònia de importu de s'atòbiu intre sa Sardigna e is culturas spanniolas. Sa basi a otu ladus sua est difatis desamplada in su Campidanu, e prus in generali in sa Sardigna de giossu innui prevalint is campanilis a basi cuadrada.
- Sa presèntzia de su stemma de sa familia de Aldonsa de Besora est giustificada de s'apartenèntzia de Serramanna a su feu de is Besora, ca iat bitiu po doda Aldonsa Civiller a su pobiddu Giacomo de Besora. Sa presèntzia de su stemma de sa familia Besora (fundu nieddu cun tres palus de prata) est perou mescamenti po mori de s'acòrdiu de su 1455, cun custu is abitantis de Serramanna iant otentu cuntzessionis particularis de sa feudatària Aldonsa de Besora, prus nòdidas comenti a “is franchìtzias de su 1455”, po mèdiu de custas is abitantis fiant esentus de is gravàminis de serbidoralla, aici iant connotu libertadis noas de su totu chi ddas fadiant bessiri de su perìodu longu de s'Artu Mèdiu Evo.
Sa particularidadi de s'acòrdiu intre Aldonsa de Besora e sa comunidadi de is serramannesus iat bitiu una filera de impignus fundamentalis pari-pari intre feudatàriu e vassallus in antìtzipu de annus meda respetu a is àteras comunidadis.
- Su stemma nòbili de su conti de Serramanna, cun tres sìmbulus chi appartenint a sa nòbili familia de is Brondo ca un'esponenti suu iat otentu in su 1617 custu tìtulu. Su stemma de is Brondo, tenit comenti a sìmbulu nòbili una mata acostada de duas concas de moru cun fasca apitzus de is concas. In su stemma de su Comune, po motivus tècnicus intervènnius in sedi de cuntzessione de su matessi de parti de su Presidenti de sa Repùblica, cumparint sceti concas de moru bendadas.
- Su Decretu de s'Ufìtziu Aràldicu, acanta de sa Presidèntzia de su Cunsillu de is Ministrus est datau a su 24 de Cabudanni de su 1997.

Su territòriu

Serramanna est spaniada in unu territòriu de 83,90 chilòmetrus cuadraus in sa zona centru occidentali de su pranu de su Campidanu acanta de su Riu Leni e de su Flumini Mannu. Sa bidda allàcanat a nord cun su comunu de Samassi e de Seddori, a sud cun su comunu de Biddesorris, a ovest cun Biddacidru e is montis suos, a nord-est cun Serrenti e a est cun

Nuràminis. Su centru abitau s'agatat a 38 metrus a.l.m. mentras is coordinadas geogràficas suas funt 39°25'22"N 8°55'18"E.

Su territòriu est prus che totu pranu cun un'artària màssima de m. 93 a.l.m. e una mìnima de 26. Su tempus est cuddu tipicu de su Campidanu de giossu, est a nai "subtropicale" acostendi a su "semiàrido"; sa temperadura mèdia in s'annu si movit intre is 14°C e is 18°C. Is temperaduras si movint de is prus bàscias a is prus artas a inghiriu de 6°. Proit mescamenti me in is mesis de atòngiu e de ierru, distribuidas in manera mèdia in 50/60 diris, e non sùperant mai is 600 mm a s'annu. Su bentu est prus che totu su bentuestu, bènniu de Nord-ovest, chi si nci stichit in sa fossa tetònica de su Campidanu chi collegat su golfu de Aristanis cun su de Casteddu. Est a s'ispissu violentu e suat unu pagu in totu is stajonis.

S'economia

Serramanna est una bidda a economia prus che totu agricula, fundada cumentu a traditzioni apitzus su coltivu de is agrùminis, de su lori, canciofas, tomatas, biarava de tzùcaru, e ortalitzias, e apitzus de s'allevamentu de su bestiàmini, mescamenti ovinu e porchinu. Fintzas a una bintina de annus a oi fiat arrica de bìngias, oi giai totus bogadas a pustis de sa crisi de su binu, de sa cuncurrèntzia de is Cantinas Sotzialis e de is contributus de s'Unione Europea po ndi-ddas tirai. Pagus funt is indùstrias presentis (cudda alimentari de sa Casar est fintzas a oi sa prus manna) mentras parìcias funt is fainas artisanalis ca si podint agatai. In is ùrtimus annus, cumentu acadèssiu in su mercau globali, funt nàscias in Serramanna unas cantas sotziedadis de servìtzius.

Sa parti antiga de sa bidda, chi est crèscida intra is bias printzipalis Serra e Roma, est fata prus che totu de is traditzionalis domus campidanesas fraigadas in matonis cruus (làdiri). Is bisuras clàssicas de custus fràigus si podint agatai in sa presèntzia de domus a unu o duus pranus separadas de sa ia de un'ampra corti ingiriada de una muràllia arta ca est serrada de unu grandu portali de intrada (portali). Cun sa crèscida de su nùmeru de is abitantis apustis de sa segunda gherra manna, su tzentru abitau est crèscidu prus che totu me in is zonas faci a Samassi, Serrenti (zona campusantu), Biddesorris e cudda de sa ferrovia. Su tzentru stòricu nointames apat tentu particularis traballus de recùperu e arràngiu cun sa punna podi preservai cantu prus possibili su grandu patrimòniu architetonu e stòricu chi ddu cumponit.

Edadi de sa Pedra.

S'Edadi de sa Pedra pertocat unu tempus longu meda, innui is èsseris umanus si fiant dèpidus adatai fintzas a mudas mannas de clima. Fiat stètiu giai duranti s'Edadi de sa Pedra chi is òminis iant tentu sa muda de su corpus ca iat fatu nasci sa genia "Homo sapiens sapiens".

Custu perìodu longu est partziu de sèmpiri in tres fasis: Paleolìticu (450.000 – 10.000 i.C.), Mesolìticu (10.000 – 6.000 i.C.) e Neolìticu (6.000 – 2.850 i.C.). In su Neolìticu is pòpulus de inni fiant cumentzaus a intrai aintru de su territòriu de sa Sardigna e si fiant assentaus in is grutas naturalis (is chi funt tzerriadas "domus de janas") o in is cabannas de forma pagu regulari sena de fundu, is chi funt tzerrius cùcurus (fueddu de su linguàgiu de intzandus po inditai is alturas fèrtilis piticas ca si ndi pesant apitzus de is alturas benatzosas).

Is ruinas de is primus logus anca biviant custus umanus a ingìriu de Serramanna funt stètias aciapadas in zona "Curruru Ambudu" e podint arribai de su Neolìticu reghenti (3.400 i.C.). A su Neolìticu de s'acabu est imbetzes fatu arribai su chi est abarrau a "Cùccuru Pontis" e "Cùccuru Cibindia" innui si podit biri fintzas a oi su menhir de Perda Fita; arroca manna naturali de granitu, artu 1,45 metrus sbotzau cun dexi cùpulas chi parint is titas rapresentadas cun càmaras (rilievus negativus). Cust'òpera est forzis assotziada a su cultu de sa "divinidade mama" difùndiu in totu s'isula.

Perìodu innantis a su nuraxesu (prenuràgicu)

Su Perìodu Prenuràgicu acabat a ingìriu de su 1.650 i.C. e acollit s'Eneolìticu (Edadi de su Ràmìni) e parti de s'Edadi de su Brunzu (Brunzu Antigu). A s'edadi de su Ràmìni appartenint is agatamentus de sa segunda de tres fasis de "Cùccuru Ambudu". Sa segunda fasi si podit datai a su 2.800 – 2.700 i.C. e testimòngiat unu perìodu de passàgiu intre sa Cultura de Otieri e sa de Monte Claro ca si podint acostai a is agatamentus datàbilis a ingìriu de su 2.400 – 2.100 i.C.. Sa parti prus manna de is repertus funt de calidade de terràllia e presentant finiduras cun coloris prus che totu grogas-sannòbidu. Sa colletzioni Arcais, chi pigat su nòmìni de su maistu Antonino Arcais de Serramanna chi dd'iat allogada fintzas a su 1978 in antis de dda donai a su Museu Archeològicu de Casteddu, tenit is arrastus de unus cantu vasus in terràllia aciapaus me in is sartus de Serramanna e podint arribbai de s'ùrtimu perìodu prenuràgicu. Custas funt is ùnicas testimònias prus rexentis de sa vida de is protosardus in Serramanna.

Perìodu Nuràgicu

Est me in su periodu Nuraxesu chi s'isvilupat sa prima tziviltadi sarda fundada de pastoris e massajus chi arrannèscit a fraigai trastus artesanalis (armas, bronzitus etc.) de is mineralis. Su Perìodu Nuraxesu aciapat in manera stòrica s'Edadi de su Brunzu e s'Edadi de su Ferru e andat de su 1.650 i.C. a su 476 ap.C.. Su nòmìni de custu perìodu stòricu arribat de su fràigu a tholos tipicu de su periodu: su Nuraxi. In Serramanna si podint agatai restus meda de nuraxi ca si podint biri me in is territòrius de is biddixeddas ca esistent in cuddu periodu: intre is prus famaus arragordaus is de:

- Nuraxi Bruncu Gattus (perdas mannas imbussadas de sa terra, àstulas de perda crobina agatadas inni acanta);
- Nuraxi Santa Luxeria (de su totu derrùidu);
- Nuraxi Santa Maria (s'agatat acanta de sa crèsia de sartu de Santa Maria, is fundamentas funt stètias scobertas in su 1843 e unas cantu perdas nuraxesas funt stètias aciapasas in sa corti de sa crèsia asuta de terra);
- Nuraxi su muntionali (agatau a 50 cm de profundidadi impreau cun probabilidadadi po fundamentu de unu cuili);
- Nuraxi S'isca Matta Manna e Piscixeddu (arrastus).

Su perìodu de màssimu lughentori de sa tziviltadi nuraxesa cointzidit cun sa presèntzia me in s'ìsula de su pòpulu Fenìtziu e de cuddu Gregu chi intre su 850 e su 510 i.C. iant fundau longu is costas de sa Sardigna is tzitadis de Nora, Surcis, Tharros, Karalis e iant contribuui a sa crèscida culturali de sa populatzioni locali gràtzias a s'imbentu de s'alfabetu.

Est po mori de sa nàschida de una colònia fenìtzia in su Mediterràneu, Cartàgine, chi sa Sardigna iat connotu sa primu bera unda de stràngius. Is cartaginesus fiant lòmpius prus atesu de is costas e iant impreau su Campidanu e Serramanna comenti a grandu scorta de alimentus intzentivendi in prus su coltivu de su trigu e sfrutendi de cunsighèntzia sa fortza de traballu locali. Custa ocupatzioni fiat acabada cun sa conchista de s'ìsula de parti de is Romanus a incumentzai de su 273 i.C., conchista chi fiat sikhida fintzas a sa ruta de s'imperu e a sa lòmpera de is Vàndalus in su 456 ap.C..

In Serramanna sa testimònia prus manna de custu periodu si podit biri in sa Necròpoli pùnicu-romana de Su Fràigu. Sa scoberta de custu patrimoniu stòricu de non crei fiat acuntèssia in s'interis ca nci fiant is traballus de aradura de su terrinu ca nci fiat apitzus de sa necròpoli su 5 de Gennàrgiu 1988. Cuatru scavus (1989, 1997, 1998 e 1999) spaciaus a dolu mannu po farta de su dinai, iant bitiu a sa luxi 62 tumbas pùnicu/romanas chi custoiant a s'internu issoru arrastus umanus e unu grandu asciugàriu de ogetus funeràrius (monedas,

arrastus de pastus, ànforas, tzeràmicas, brocas, collanas, aracaddas e contramazinas). Sa densidadi de is agatamentus est stètia manna meda: difatis in un'àrea de prus o mancu de 100 m² s'est agatau aici meda materiali de si podi permitiri de cuncordai una mostra chi abarrit inni ma chi, a dolu mannu, no est mai stètia amanniada. Àteras testimònias de su periodu pùnicu/romanu funt stètias aciapadas, in candidadis prus piticas, me in is arrestus de is biddixeddas meda chi esistent in su territòriu serramannesu.

Vàndalus e Bizantinus

In sa prima metadi de su sèculu V ap.C. paris cun s'arruta de s'Imperu de Roma sa Sardigna iat connotu s'unda de is Vàndalus. S'acabu de sa dominatzioni de is Vàndalus e sa torrada de sa soberania Bizantina iat donau spinta noa a is comunidadis religiosas de ritu gregu, in particulari in su territòriu de Serramanna, donendi vida a aposentamentus meda intitulaus a is santus gregus, e is nominis de custus funt ancora nòdidus a is diris nostras: Santu Àngiu, Santu Antiogu de sa Roja, Santa Bràbara, Santu Deus, Santu Jorxiu, Santa Giuliana, Santa Luxeria, Santa Maria, Santa Marina, Santu Miali, Santu Pedru. Fiant stètius fitzas is abitantis de sa biddixedda de Santu Jorxiu a si cambiai, a pustis de un'unda terrorosa de su riu Mannu, in s'artura nomenada "sa serra" e a fraigai su primu tzentru abitau de sa Serramanna de oi. De sighida fintzas is abitantis de Santa Bràbara, Santa Marina e Santu Deus iant lassau is biddixeddas issoru po andai a "Serra" chi casi ca fiat prus manna cumentu a territòriu de sa localidadi ca teniat su matessi nòmini e s'agatàt in su territòriu de Biddesorris, fiat stètia denumenada "Serramanna". Su primu documentu innui si fait riferimentu a su nòmini "Serramanna" pertocat una lassa datada a su 1224; e s'agataus in prenu Medioevu.

Mèdiuevu (Saracenus, Pisanus e Catalanus)

A inghìriu de su 1000 sa Sardigna fiat stètia partzida in 4 Giuigaus ca fiant partzius in Curadorias; Serramanna fadiat parti de sa Curadoria de Gippi de su Giuigau de Casteddu. In su 1257 Serramanna fiat stètia aciumta a su Rennu de Arborea innui fiat abarrada fintzas a su 1297, candu fiat stètia tzèdida a sa Repùblica Pisana. In su 1323 cun su sbarcu de is tropas de s'Infanti Alfonso a Palma de su Surcis fintzas Serramanna fiat passada asuta de su domìniu catalanu. In su 1363 Pietro IV de Aragona (tzerriau "su Tzerimoniosu") dd'iat donada in fèudu a Giovanni Civiller. Prus a tradu fiat passada a sa famiglia de is De Besora e in su 1455 Aldonsa De Besora iat reconnotu a sa bidda libertadi e franchitzias. Fiat stètiu un'atu de importu mannu chi iat antitzipau de meda is cuntzessionis chi sceti in su sèculu de XVIII is sennoris iant cuntzèdiu a is sùdditus issoru in su restu de s'Itàlia e de sa Frantza. Po sa prima borta is ruralis fiant definius pòpulu o abitanti e non vassallu. In su 1460 Aldonsa

Siviller de Besora abarrada fiuda iat bèndiu su feu a Emanuele Ribelles. Emanuele Ribelles ateretantu iat bèndidu su fèudu a Raimondo Boter in su 1461. In su 1465 Galcerando De Besora, cun sa dodda de sa mulleri Àngela Beltran, iat rescatau su feu. Cun s'estintzioni de sa familia De Gerp, su fèudu fiat torrau a su Fiscu cun Atu Notarili de su 14 de gennàrgiu 1583 de su Demàniu de sa Regia Corona. Su Fiscu dd'iat bèndiu po 100.000 Liras Aragonesas a Giovanni Gerolamo Brondo su 24 de Cabudanni 1594. Giovanni Gerolamo Brondo rèndiu Cavalieri Ereditàriu su 27 de Maju 1586 at a devenni su primu Sennori Feudali de Biddacidru e Serramanna, in parti Hyppis, po investidura de su 4 de Làmpadas 1594. Su 29 de onniasantu de su 1617, Antonio Brondo y de Rucas, iat otentu su titulu de Conti de Serramanna de Rei Filippo III de Ispagna, devenendi duncas su Conti de Serramanna (su sìmbulu suu a tiras prata-nieddas, est imui postu in su stema de su Comunu de Serramanna).

Savoja e s'Otuxentus

Su '700 iat biu sa derruta de s'Ispagna e sa cunsighenti partzidura de is dòminus regulaus de sa "Paxi de Utrecht" in su 1713 e de su "Tratau de Londra" de su 1718 chi iat cunsignau sa Sardigna a is Savojas chi iant circau cun reformas meda (abolitzioni de su feudalèsimu po primu) de ndi pesai torra is sortis de s'isula. De su tzensimentu de su 1846 resurtat chi is abitantis de Serramanna fessint 2486, fiat unu grandu nùmeru po cussus tempus cunsiderendi sa grandu motalla de pipius piticus, e is abitatzionis fessint 575. Ddoi fiat unu Giugi de Mandamentu, una potecaria, unu mèigu, unu chirurgu e duas levadoras. Is scolanus fiant 40 e frequentànt is scolas elementaris acanta de s'oratòriu, unu locali acanta de sa ia e sa pratza printzipali, atacau a sa crèsia parrochiali. Si pentzat chi in cussu tempus sceti 60 pessones scipiessint ligi e scrìri. Cun sa punna de risolvi custa situatzioni de analfabetismu, fiat stètia aberta una scola a meri po manus, chi pagant a su maistu cun mesu stareddu de trigu a conca a s'annu. Si cumertziat prus che totu lori e is butegas presentis in su territòriu fiant sceti 20. Non ddoi fiat ancora su campusantu, ma unu progetu ndi previdiat s'assètiu in localidadi Sa Roja.

Su Noixentus

Su Noixentus est stètiu, fintzas po Serramanna, unu sèculu arricu de nobas e melliorus de su puntu de bista de sa calidadi de sa vida: innantis cun s'arribu de sa ferrovia intre s'800 e su 900, de sighida cun su servitziu de luxi pùblica de is bias printzipalis in su 1905 gràtzias a is lantionis a gas e carburu. Me is annus '50 is primas bias asphaltadas andant a pigai su logu de is bias fraigadas in terra pistada e perda, ca fiant stètias arrogadas meda de is

bombardamentus de sa gherra. Semper me is annus '50 s'àcua bella a bufai est stètia posta a disponimentu a s'internu de su tzentru abitau po mèdiu de is apòsitas condutas: andat duncas a spaessiri sa figura de "s'acuaderi" chi fruniat is abitantis de àcua bella a bufai bitendi-dda de su riu Leni a sa bidde cun is molentis suos. Is scolas iant biu crescendi, cun su passai de su tempus, su nùmeru de is alunnus: in s'interis de sa segunda gherra mundiali, Serramanna iat fintzas acasagiau pipius casteddàius meda chi frequentànt foras de sa tzitadi po furi a is bombardamentus de su cabulogu. Su periodu apustis de sa gherra fiat stètiu sinnau fintzas a Serramanna de su chi tzèrriant boom econòmicu: in su sèculu XIX s'economia fiat stètia cuntzentrada, comentis de traditzioni, sceti apitzus de sa faina agricola, francu su tentativu de industrializai sa bidde cun su fràigu de sa Cantina Sotziali de su Campidanu de Serramanna (chi fintzas a su 1988, annu candu est stètia serrada, produsiat binus bonus meda e fiat una de is Cantinas prus mannas de Europa) e de sa CASAR, oi ancora ativa nointamis in passau apat tentu problemas mannas de calidadi economicu-aministrativu.

De su 2000 a Oi

A incumentzai de is annus 2000 sa bidde aparit sèmpiri cun prus pagu abitantis, est a nai unus 800 abitantis in mancu me in is ùrtimus 20 annus. Fintzas essendi prus pagu sa populatzioni sa crèscida de sa bidde est sighida in manera costanti: si si cunfrontant is cartografias stòricas a cumentzai de su 1842 (cartografia Lamàrmora) fintzas a su segundu pustisgherra, est fàtzili a biri su svilupu pèrpere de su tzentru urbanu me is percursus giai inditaus me in is primus paperis de su sèculu su de XIX. Sa bidde comentis podeus biri oi, cunfroma is rapresentadas chi arribant de su 1960, aparit sprata meda, is percursus movint de su tzentru. Su cursu de su riu Mannu e su trassau de sa ferrovia de una parti e su canali de bonifica de s'àtera, serrant sa crèscida de Serramanna fadendi-dda cresci segundu una diretzioni a issus parallela. Is crèscidas de s'oru de sa bidde funt caraterizadas de una màllia de is bias regulari, a manera differenti de su chi acadessiat me is tempus antigus, difatis in su tzentru s'antigu nùcleu urbanu tenit percursus strintus, irregularis cumentis unu fadidòrgiu.